

I. FEJEZET

A tanácsadók

Az államtanács tagjai: Gebler, Kressel, Löhr. – Kaunitz és Hatzfeld. – Felfogásuk a protestáns ügyekről. – A glozsáni evangélikusok kérvényének elintézése. – A kancellária referense, Ürményi József.

Bár az elveket, amelyek szerint az államnak az egyházakhoz való viszonyát az új idők szellemében rendezni kellett, már trónörökös korában felismerte József, sokkal kevésbé volt világos előtte, hogy a reformok megvalósítására az utat hogyan válassza meg. Az utókor által annyit emlegetett teoretikus hajlamai itt mit sem segítettek; ezek ugyanis többet, mint szilárd világnézeti alap megteremtését, nem nyújtottak számára. Egyébként nem volt ő teoretikusabb, mint kormányzati ügyességéért csodált anyja, éppen csak mások voltak a princípiumai, amelyek szerint kormányozni óhajtott. Sőt nagyon – talán túlságosan is – érdekelte a valóság, az élet, minden kis, gyakran kicsinyes részletével. Folytonos utazásai ezért nem lehettek szórakoztató multságok, hanem nehéz, testet-lelket fárasztó tanulmányutak, amelyek terhét csak azért vállalta magára, hogy annál jobban, alaposabban és közvetlenül ismerje meg a majdan gondjai alá kerülő országokat és népeket.¹ Reformjainak részleteit annyira nem a négy fal között állapította meg, hanem a viszonyok gondos megvizsgálása után az adott lehetőségek szerint, a valóság figyelembe vételével, hogy még a tolerancia-kérdésben sem volt teljesen kész programja, noha ez szívügye volt, s a művelt európai közvélemény támogatására is itt számíthatott legjobban. Aligha lehetett ennek más oka, mint idegenkedése a légüres térben

¹ Egyik emlékirata, csehországi újáról: R. Khevenhüller-Metsch–H. Schlitter: Aus. der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten I. I. Khevenhüller-Metsch. 1770–1773. (Wien, 1925.) 373–98. l.

való gondolkozástól s az az elhatározása, hogy a kormányzati apparátus véleményének megkérdezése nélkül, tanácsadói kapcsolásával nem fog intézkedni.

A türelmi rendelet tehát nem úgy keletkezett, hogy a valóságtól elkalandozó álmodozás közben lediktálta nézeteit mindarról, amit helyesnek és népei boldogságát előmozdítóknak gondolt. A pápens szövege oly munka eredménye volt, amelyben a legkülönbözőbb tényezők vettek tevékeny részt. Ha tehát keletkezését vázolni akarjuk, nem érhetjük be József felfogásának ismertetésével. Az ő elhatározása és energiája csak a kiindulópontot, a régi rendszerrel való szakítást jelentette, de a részletek pontos megállapítása és a formába öntés már mások műve volt.

Azok, akiknek véleményét a kormányzati ügyekben rendszeresen meghallgatta, valamennyien tagjai voltak az államtanácsnak. Ezt a testületet még anyja szervezte meg 1760-ban, hogy segítségével a monarchia különböző országainak ügyeit egységes szempontok szerint intézhesse, s így az uralkodás terhein könnyítsen.² A legfőbb kormányzati testületeknek, mint amilyenek a magyar-, erdélyi-, osztrák-cseh kancellária, az udvari kamara is voltak, előterjesztéseit tehát az uralkodó nem közvetlenül intézte el, hanem az államtanács megkérdezése után. Ennek minden egyes tagja köteles volt fenntartás nélkül, őszintén írásban elmondani nézeteit s a meggyőződése szerint legjobb megoldásra javaslatot tenni. A kormányzások felterjesztései tehát már az államtanácsosok véleményeit tartalmazó akta kíséretében jutottak az uralkodóhoz, aki most a gyakran eltérő javaslatok közül kiválasztotta a legmegfelelőbbnek látszót, vagy esetleg azok mellőzésével maga fogalmazta meg határozatát, hogy azt azután közölje – ha magyar ügyekről volt szó – a magyar kancelláriával. Arról, amit az államtanácsosok indítványoztak, kívülálló nem szerzhetett tudomást. A döntésről, amelyet a felterjesztésre rávezetett királyi rezolúció tartalmazott, senki sem tudhatta, kinek az iniciatívájából hozatott; formailag minden határozat az uralkodó legszemélyesebb cselekedete gyanánt tűnt fel.

Mivel az államtanács nem érintkezett semmiféle hatósággal, s intézkedési jogkört sem nyert, mint tanácsadó testület pedig felelősséggel egyedül a fejedelemnek tartozott, alkalmas volt arra, hogy elzárkózva s függetlenül minden behatástól, ura bizalmát a legteljesebb mértékben élvezze. József meg is ajándékozta ezzel. A Staatsrat tagjai valóban a leg-

² C. Hock–H. I. Bidermann: Der österreichische Staatsrath. Wien, 1879: – Ember Gy.: Magyarország és az államtanács első tagjai. Századok, 1935. 556. skk. 1.

Br. Kressel Ferenc.

Mansfeld János Ernő (1739–1796.) rézmetszete
A bécsi Nemzeti Könyvtárban.

bizalmasabb munkatársai voltak; sőt ilyenek gyanánt egyedül ők számítottak. Nincs ugyanis semmi nyoma, hogy rajtuk kívül másokat is véleményadásra szólított volna fel. Tehát nem úgy tett, mint önállóan unokaöccse, Ferenc, aki nem tudván dönteni az eltérő nézetek között, titokban még megkérdezett valakit, hogy azután annak a felfogását tegye magáévá. József előtt minden ügy elég világos lett az államtanács votuma alapján is.

Pedig egyáltalán nem lehet azt mondani, hogy az államtanácsosok a bürokratikus ranglétra legfelsőbb fokán álltak volna. A monarchia külügyeinek és belügyeinek legfőbb intézői, Hg. Kaunitz Vencel és az ugyancsak csehországi Gr. Hatzfeld Károly, résztvettek ugyan az államtanács munkájában, azonban közülük csak az utóbbi, a dirigirender Staatsminister revideálta rendszeresen a kormányzati aktákat, míg az államkancellár, kétségtelenül az az ember, akinek a szava a legnagyobb súllyal esett a mérleg serpenyőjébe, belügyekben csak ritkán, az uralkodó kifejezett felszólítására adott véleményt. Ellenben a tulajdonképeni államtanácsosok – József trónraléptekor mindössze hárman vannak – még tovább emelkedtek. Gebler Tóbiás előzőleg az osztrák-cseh kancellárián volt referendárius, hogy azután az államtanácsból mint alkancellár kerüljön oda vissza. A hasonlóképen németbirodalmi származású Löhr János az Oberste Justizstelle-n működött, mielőtt az államtanácsba meghívást nyert, életét pedig, mint az alsó-ausztriai Appellationsgericht elnöke fejezte be. A csehországi Kressel Ferenc, aki osztrák-cseh kancelláriai tanácsosból lett a Staatsrat tagjává, itteni, munkakörét az egyházi udvarbizottság elnökségével cserélte fel, majd az említett kormányzáson második kancellár lett.³ Az államtanács tehát mindhármuk számára átmenetet jelentett, noha viszonylag hosszú ideig tartott itteni szolgálatuk, hiszen Gebler 1768-ban, másik két társa pedig 1771-ben került oda. De azon a magas ponton, ahová életük végére eljutottak, már korántsem volt olyan döntő szerepük, mint korábban. Az alkancellárságban vagy elnökségben ugyanis munkájuk Józseffel szemben elszemélytelenült, mert összeolvadt a vezetésük alatt álló kormányzék vagy bíróság egész tevékenységével. Állásfoglalásukkal vagy felfogásukkal az uralkodóra többet nem hathattak közvetlenül, mert ez felterjesztéseiket és javaslataikat az államtanácsban felülvizsgáltatta utódaikkal. József trónraléptekor a kormányzásban s ugyanígy az egyházpolitika irányításában súlyt az a körülmény biztosított számukra, hogy egyéni felfogásukat meggyőződésüket minden ügyel kapcsolatban kifejthették, ja-

³ Hock i. m. 103. skk. 1.

vaslataikat pedig nemcsak elolvasta az uralkodó, hanem igen sokszor az egész ügyet az ő előadásukból ismerte meg. Ilyen módon, ha a fejedelem napról-napra értesült nézeteikről s az ő szavukra hallgatva fogadta el, utasította vissza vagy módosította a különböző kormányzések előterjesztéseit, elkerülhetlenül nagy hatást kellett gyakorolniok.

Bizalmas tanácsadók azonban nem a szó hétköznapi értelmében voltak, hiszen nem személyes rokonszenv, pártfogó barátság emelte őket fel, hanem hivatalnoki erényeikkel váltak nélkülözhetetlenekké. Alapos tanultság, műveltség, lelkiismeretes szorgalom, éles judicium, körültekintő figyelem és az uralkodó iránti személyes hűség voltak ezek az erények. Elfoglaltságuk igen terhes volt, mert napról-napra a legkülönbözőbb ügyeket vizsgálták felül és szinte óránként más és más gondolatkörbe kellett beetalálniuk magukat, hogy a császár nyugodtan reájuk bízassa magát. Technikailag sem jelentett csekély munkát, sajátkezüleg lejegyezni votumaikat, amelyek a türelmi rendelettel kapcsolatban időnként egész értekezésekké bővültek. De mindhárom államtanácsos kitűnő munkakerőnek számított, akik valóban tehetségükkel szereztek meg maguknak már régebben a bárói rangot és József bizalmát. Ami feladatuk volt, azt pontosan, lelkiismeretesen teljesítették; az ügyeket, bármily bonyolultak is voltak, szétfejtették s a szálak különválasztásával lényegesen megkönnyítették uruk dolgát.

Ők hárman és Hatzfeld, az államminiszter, majd – az ügy fontossága esetén időnként megkérdezett – Kaunitz azok, akiknek az egyéni nézetei hatottak József-re a protestáns vallási politika részleteinek a megállapításánál. Nem közömbös tehát megismernünk ennek az öt államférfiúnak az egyéni felfogását, akik akkor, mint az államtanács tagjai, Józsefhez közel állottak s akiknek nevével úgysis folytonosan fogunk találkozni.

Gebler protestáns családból származott és tanulmányait is protestáns egyetemeken végezte, Jénában, Göttingában és Halléban. A természetjog tanításaival és a felvilágosodás gondolatkörével így már ifjúkorában alaposan megismerkedhetett. Előbb a berlini holland követségen működött, majd 1753-ban osztrák szolgálatba lépett. Az akadályt, amely itt vallása miatt előrehaladásában gátolta volna, katholizálásával hárította el. Tehetése most olyan gyorsan vitte előre, hogy negyvenkét éves korában már az államtanácsban találjuk. Bár egyházát a fényes pálya kedvéért hagyta el s aligha meggyőződésből, lépését nem akarta túlbuzgalommal igazolni s így nem lett a protestánsok üldözőjévé. Ellenkezőleg, oly jóindulat és méltányosság sugárzik feléjük minden szavából, hogy szinte érezzük,

mint szeretné az utána következő generációt megkímélni attól, hogy az ő példájának követése árán juthasson csak előre. Gondolkozása és életfelfogása teljesen a felvilágosodásban gyökerezett; ebben a tekintetben ifjúkori benyomásai és tanulmányai maradandók voltak. Azt, hogy próbálkozott a szépirodalom terén és a nyelv fejlesztése, meg a finomabb izlés érdekében ő, Lessing barátja, számtalan színdarabot írt,⁴ elárulják votumai is. Stílusa ugyanis mentes a hivatalos merevségtől, kérdő és felkiáltó mondatai valósággal lüktetően elevonné teszik és azt is szinte látjuk, hogy könnyen száguldva rója tolla a sorokat.

Míg őt impulzív egyénisége szinte predesztinálta arra, hogy a feldobott labdát önkéntelenül is visszaüsse, a hallgatag, csendes, merev Kresselnek már több bátorításra volt szüksége, hogy meggyőződését nyíltan is hangoztassa. Bár a vallási és egyházi kérdésekről nézetei megegyeztek Geblerével, a protestantizmus sorsa az ő szívét nem dobogtatta meg hevesebben. Csehországban, ahol élete jó részét töltötte, a protestantizmus oly jelentéktelen vallási kisebbség volt, hogy a köréje fonódó problémák nem ébreszthették fel érdeklődését. A vallási kérdések közül a katolikus egyház és az állam viszonyának szabályozását s e rendezés folytán az állam túlsúlyának érvényesítését találta igazán fontosnak. Ebbe a munkakörbe dolgozta bele magát nagy odaadással s mint a Róma parancsát vakon követő klérusnak meg a jezsuita rendnek éleseszű ellenfele – janzenista volt ugyanis – kivívta magának a *corregens* József nagyrabecsülését. Idegenkedése a klérus hatalmi politikájától nem tette ugyan protestánsbaráttá, de legalább semleges területre vezette. Mint az oktatásügy egyik reformátorának pedig elvévé kellett válnia,⁵ hogy a felvilágosodott állam művelődési politikája nem tehet felekezetek szerint különbséget polgárai között. Ha pártfogást nem is, de Róma ellenes hajlandósága miatt tárgyilagos elfogulatlanságot remélhettek így tőle a protestánsok, főleg, ha alkalmat nyert arra, hogy a klérus sze-

⁴ Wurzbach, C.: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. V. k. 118. skk. I. Színdarabjait 1772. három kötetben nyomtatásban is kiadta. Közülök a szabadkőműves tendenciájú „Thamos, König von Ägypten”, amelynek színtere Heliopolis naptemploma, a Varázsfuvola előképe, egy másik pedig, amely 1790 ben magyar fordításban is megjelent (Klementina, avagy a testamentom. Egy öt felhúzásokba lévő dráma. Fordítva német nyelvről magyarra, az igaz hazafiak kedvéért. Pest, 1790.), a szenvedő ártatlanság érzékeny történetében „az erkölcsi tökéletességet” magasztalja, elmaradhatatlan utalással „az éjszaka homályára” és „a világosság sugarára”. – V. ö. Nagl–Zeidler: *Deutsch-österreichische Literaturgeschichte*. Wien und Leipzig. II. k. 448. skk. I.

⁵ A hetvenes években az udvari tanulmányi bizottság elnöke volt. Finázy i. m. II. k., 94. l.

mére vethesse tudatlanságát és hivatásának, kötelességeinek elhanyagolását. Kressel ugyanis a protestantizmus problémáját szívesen egyszerűsítette oda, hogy a klérusnak azért nem sikerült rajta erőt vennie, mert nem állt helyzetének magaslatán.⁶

Ezzel a két gyakorlati kultúrpolitikussal szemben a bíró típusát képviselte Löhr. Bizonyára a Justizstellen teljesített szolgálata is hozzájárult, hogy az egyházpolitikai kérdéseket a jogász elfogulatlanságával szemlélje. Pártatlanságát csak fokozhatta, hogy szülőföldjén, Mainzban, a katolikusokat és protestánsokat rég megállapodott formákban látta egymás mellett élni. Nem esett tehát nehezebbre, hogy a magyar protestánsok eljárását is a törvényekhez mérje, jogaik biztosítását kívánja, de ahol az artikulusoktól eltérést tapasztalt, ott a törvények szigorát is éreztesse velük. Könnyen tudta ezt az álláspontot elfoglalni, mert a törvények, amelyeket normaként fogott fel, ugyanazok voltak, amelyeket a XVIII. századi katholicizmus is ilyenek gyanánt tekintett s amelyeken Mária Terézia egész érvényben lévő rendszere nyugodott. Változatlanul kitartani a régi politika mellett, ez volt szilárd állásfoglalása. A királynő életének utolsó éveiben felfogását úgy körvonalazta, hogy biztosítani kell a protestánsok jogait, új engedményeket azonban nem szabad tenni, mert akkor egyre merészebbek lesznek és egyre többet követelnek majd.⁷ Az ő paragrafusokhoz ragaszkodó jogi formalizmusa a változás szükségét tehát nem ismerte fel, sőt annak helyességét kétségbe is vonta; gondolkozásának ugyanez az alapvonása azonban arra képesítette, hogy a megváltozott, illetőleg újonnan interpretált törvényeknek is hasonló pedantériával igyekezzenek majd érvényt szerezni. Mivel az egyáltalán nem ébresztett benne lelki emóciókat, hogy az új törvények esetleg éppen ellentétei a korábbiaknak, József bátran számíthatott arra, hogy rendszerének, ha egyszer életbe lépteti, pontos szolgálója lesz.

Meggyőződéses és szívós ellenfele maradt a protestánsoknak utolsó leheletéig Hatzfeld, Mária Terézia embere, akire a királynő mindenkor meglelégedéssel és bizalommal tekintetett. Nem hiába készült a papi pályára, első benyomásai oly frissen ható élményként kísérték végig életén, hogy a klérus pártjáról senki el nem téríthette. Felfogása államról, fejedelmi hatalomról, vallásról, az új idők követelményeiről ugyanaz

⁶ Wurzbach i. m. XIII. k. 201. skk. I. – E. Winter: Der Jansenismus. in den Sudetenländern. VIIIe Congrès International des Sciences Historiques. Zürich, 1938. Communications présentées. I. k., 282. I.

⁷ Idézi szavait Ravasz B. i. m. 32. I. – Életére v. ö. Wurzbach i. m. XV. k., 396. I.

volt, mint Mária Teréziáé. Ideálja tehát az egy vallású állam; amelyikben ugyanis több vallás is él, az – szerinte – már eleve gyenge, mert a nem-katholikus alattvalók hűsége annyira ingatag, hogy a betörő ellenséghez is csatlakozhatnak. Az nem jutott eszébe, hogy a protestánsok körében az államhűséget azzal lehetne megszilárdítani, hogy jogokkal rendelkező polgárokká teszik őket. Ebből következőleg az uralkodó vallás erősítését és terjesztését az állam fontos feladatának, sőt egyik hivatásának tartotta. Azonban csak feltűnés nélkül s oly eszközökkel, amelyek nem nagyon erőszakosak.⁸ Mint Mária Terézia, ő is meg volt győződve, hogy tulajdonképpen az uralkodóház toleráns lelkületének a bizonyossága, hogy protestánsok még egyáltalán élnek, sőt meg is élhetnek a monarchiában. A legkevesebb, amit ezért a jótéteményért cserében elvárt tőlük, az volt, hogy az állam által megvont határok között maradjanak. A vonalon túllépők szigorú megbüntetésére annál készebb volt, mert az ilyenek, meggyőződése szerint, nemcsak a nyugalmat zavarják meg, hanem megfélemlettek a háláról is. Megtorlásról és büntetésről lévén szó, fontosnak találta, hogy a körülmények tisztázása után és a vétek nagyságához mérve szabassák ez ki. Ezért is kívánta az esetek pontos felderítését s volt ellensége az elhamarkodott ítélezésnek. Irtózása az önkényeskedéstől kétségtelenül javára szolgált a protestánsoknak, akik kemény, de becsületes ellenfelet kaptak benne. Meggyőződése mellett szívósan, makacsul kitarított József uralkodása alatt is. Mászt elkedvetlenített volna, hogy indítványaival napról-napra kisebbségben marad, ő azonban fáradhatatlanul ismételte gondolatait. Nem hagyta el helyét s ennek meg is volt az eredménye. Egyhangúan elismert javaslataival oly percekben, amikor József elfárad, egy-egy régi szellemű döntést csikarhat majd ki, a lendületet pedig csökkentheti.

Merőben ellentéte Kaunitz, a szellemes diplomata és széleslátókörű államférfi, aki Mária Terézia és József mellett nemcsak évtizedekig irányította a monarchia külpolitikáját, hanem a legkülönbözőbb belügyi kérdésekben is okos és célravezető tanácsokat tudott adni.⁹ Külföldi tartózkodása alatt a francia szellemnek és felvilágosodásnak lett odaadó híve s hazatérte után ennek a Voltaire-i életfelfogásnak a legkiemelkedőbb képviselője a császárvárosban.¹⁰ A dogmatikus különbségek iránti közömbössége és a természeti vallás iránti von-

⁸ Ravasz B. i. m. 16. skk. 1. – Wurzbach i. m. VIII. k. 51. skk. 1.

⁹ V. ö. Kaunitz über die Kulturpolitik der Habsburgermonarchie. Südost-deutsche Forschungen. II. (München, 1937.) 1. skk. 1.

¹⁰ Arneth: Geschichte Maria Theresia's. IX. k., 322. skk. 1.

zódása, amely a vakbuzgóságra csak megvetéssel tudott nézni, biztosították a protestánsok számára, hogy elnyomásukhoz nem nyújt segédkezet, az igazság és méltányosság szellemében történő reformoknak pedig hívévé lesz. Azt azonban, hogy a változás megkezdésére ő, vagy a monarchia bármelyik államférfia javaslatot tegyen, mindaddig, amíg Mária Terézia uralmának emlékei éltek, nem lehetett várni. Ugyanígy az sem kétséges, hogy valamennyien készségesen szolgálták volna Józsefet, ha anyja szellemében óhajtott volna a kormányzást irányítani. Egy példa Mária Terézia életének utolsó napjaiból világosan fogja mutatni, milyen súllyal nehezedett a királynő akarata és a fennálló rendszer az államtanács tagjaira s mint befolyásolta eleve fejtegetéseiket.

Mint tudjuk, az államtanács elé csak olyan protestáns vonatkozású ügyek kerültek, amelyek végleges elintézésére a helytartótanács és a kancellária vagy nem voltak felhatalmazva, vagy – az eset szokatlan és feltűnő voltánál fogva – maguk is szükségesnek tartották a királyi utasítás kikérését. A magyar dicasteriumoknak jelentést kellett továbbá készíteniük, javaslat kíséretében, azokról a kérvényekről, amelyeket a protestánsok az udvarnál benyújtottak, az uralkodó pedig kézjeggyével látott el. Ezek az előterjesztések szintén az államtanács elé jutottak. Az uralkodó ugyanis arról, hogy teljesítse-e vagy sem kegyelemből egy-egy protestáns falu lakosainak kérését, csak a vizsgálat lefolytatása és a jelentések mérlegelése után határozott, ily esetekben pedig tanácsadói véleményét annál inkább meg kellett hallgatnia, mert a sablonostól eltérő problémák könnyen vetődhetek fel. Ha tehát az államtanácsnak Mária Terézia korában nem volt, nem is lehetett nagy befolyása, a vallási ügyek intézésére, mivel a vallási rendszer az ő hathatós részvétele nélkül működött, tagjainak egyéni felfogását és meggyőződését a kérvényekkel kapcsolatban kifejtett véleményekből mégis eléggé megismerhetjük. Az az eset, amelyet példa gyanánt felemlítünk, állásfoglalásukat a bácsmegyei Glozsán falu folyamodványának a sorában tükrözi vissza.

Ennek az Újvidék közelében lévő falunak, meg a szomszédos Petrovácnak és Kiszácsnak főleg tót, részben német evangélikusai imaház építésére kértek engedélyt, vagyis voltaképpen vallásgyakorlatért folyamodtak. A helytartótanács és a kancellária egyértelműleg elutasításukat javasolták, arra hivatkozva, hogy a szabad vallásgyakorlat oly falvakban, amelyek azzal eddig nem rendelkeztek, az uralkodó katolikus vallás károsodását jelentené. Az államtanácsban – 1780 szeptemberében – Löhr, akihez Gebler és Kressel is csatlakozott, tel-

jes mértékben helyeselte azt a felfogást, hogy a törvények mellett, amelyek t. i. nem engedélyezik a vallásgyakorlatot, állhatatosan ki kell tartani, ugyanakkor azonban ellentmondást vett észre abban, hogy ugyanezeknek a törvényeknek az ellenére nagyszámú evangélikus lakosság telepedhetett meg a délvidéken. Ennélfogva alaposabb vizsgálat elrendelését tartotta szükségesnek. Miután Mária Terézia szeptember 14-én így döntött,¹¹ pontosan két hét múlva a kancellária betérjesztette újabb jelentését. Eszerint Glozsánban és vidékén összesen 3601 evangélikus él, a legközelebbi hely pedig, ahol protestáns vallásgyakorlat van, a pétervárad határőrezred területén Pazua falu, egy napi járásra fekszik.

Méltányossági szempontokat ma könnyen felismerünk ezeknek az adatoknak a láttára. Ilyennek tekinthetjük, hogy valóban népes volt az evangélikus sziget a meglehetősen görögkeleti jellegű környezetben, védelme tehát csak nagyon közvetve sérthette vagy érinthette a katolikus érdekeket. S még fokozottabban érezzük a méltányosság szükségét, ha a térképen megkeressük Pazua falut. Ez ugyanis légvonalban kb. 50 kilométernyire van Glozsántól, mintegy fele úton Újvidék és Zimony között, s mert a szerémi hegyeken keresztül úttalan utakon még sem lehetett áthaladni, legkevesebb 60 kilométert kellett megtennie annak a glozsáninak, aki templomba akart jutni. Vissza ugyanannyit, gondolunk mi hirtelen arra, amit a helytartótanács egyszerűen egy napi járóföldnek nevezett. Azonban éppen azok a tulajdonságok hiányoztak a vallásügy intézőiből, amelyeket ma megértésnek és belátásnak szokás nevezni. Ami körülük az egész esetet forogni látták, ami szerintük az ügynek a lényegét jelentette, azt a kancellária újabb indokolása világosan és félre nem ismerhetően kifejtette. Nemhiába Ürményi József volt az a kancelláriai referens, aki a felterjesztést is megfogalmazta. A templomépítés, hangsúlyozta, nem engedélyezhető, mivel Bács megyében, mint hódoltsági területen, a protestánsoknak egyáltalán nincs vallásgyakorlatuk, a nagy távolságra, vagy a lakosok számára hivatkozva pedig még azokban a megyékben sem szabad az eddigi határokat átlépni és új imaházat emelni, amelyekben az 1681-i országgyűlés artikulás helyeket jelölt ki vagy a korábbi időkből ilyen gyakorlat fennmaradhatott. Éppen ezért változatlanul kitartott korábbi elutasító javaslata mellett. „Mert bizonyos, tette hozzá, hogy ha a körülményeket mérlegelve, eltérünk egy helyen a Magyarországon megszilárdult vallásügyi rendszertől, akkor bőséges teret nyújtunk a kérelmek áradatá-

¹¹ StR. 1460/1780.

nak és az egész rendszer a katolikus vallás nem csekély kárára fel fog bomlani.”¹²

Az államtanácsosok október közepe táján – néhány héttel Mária Terézia halála előtt – tanulmányozták át a kancelláriának ezt az újabb javaslatát. Meghajoltak előtte, mert tudták, hogy a királynő meggyőződését fejezi ki, s különben sem találták súlyosnak a helyzetet. Kressel rövid, logikus votuma híven fejezte ki felfogásukat, hogy a fennálló rendszertől szerintük sem lehet eltérni: Mivel a falu oly vidéken van, ahol a törvények szerint a protestánsokat a szabad vallásgyakorlat nem illeti meg, továbbá, mivel a törvények országgyűlés nélkül nem változtathatók meg s mert egy napi út nem sok a protestánsoknak, akiknek nem kell naponta templomba menniük, a kérvényezőket el kell utasítani.¹³ Löhr most bővebben is kifejtette, miért látja aggasztónak a következtetlenséget, hogy egyrészt előmozdítják a protestánsok letelepítését, másrészt pedig korlátozzák őket egyházi téren. A földesuraknak, mondta, nyilvánvalóan érdeke, hogy birtokaikon növeljék a protestánsok számát, akik szorgalmukkal és munkaszeretetükkel kitűnnek; amidőn azonban rövidesen felvetődik a vallásgyakorlat kérdése, akkor kiderül, hogy az ország törvényei azt szigorúan tiltják. Ennek a felemás állapotnak a következményei kellemetlenek lehetnek; t. i. vagy elmaradnak a szorgalmas telepések – Löhr azt hitte, hogy csak németekről van szó –, vagy a vallásügyi rendszeren esik majd csorba. Mindkettőt akkor lehet elkerülni, ha a helytartótanács gondosan ügyel, hogy protestánsok csak olyan vidékre költözzenek, ahol vallásgyakorlatot élvezhetnek. A kérdés tehát az ő szemében a közigazgatás mulasztásává egyszerűsödött le, amin a jövőben a gondosság fokozásával kell segíteni. Igaz, mindez nem javít a jelenlegi helyzeten, a már meglévő protestáns falvakon. A méltányos megoldás, a paptartás biztosítása, eszébe sem jutott, s így nem kifogásolta, hogy a törvényeket pontosan végrehajtsák a protestánsok ellen, „bár azok nagy számban vannak”. Ugyanígy Gebler sem, aki ugyan más meggyőződést vallott, de tartózkodó állásfoglalását mindössze ily szavakkal

¹² Certum enim est, si in uno loco ex similibus motivis a systemate religionario hucdum in regno Hungariae constabilito recessum fuerit, amplissimum copiosissimis recursibus campum aperiendum totumque systema religionarium cum non exiguo, orthodoxae religionis detrimento convellendum esse. (m. kanc. 5364/1780).

¹³ Da dieser Orth in einem Comitath und solcher Gegend ist, wo den Protestanten vermög der Landesgesetze das freye Religionsexercitium nicht gebührt, Gesetze ohne Landtag nicht abgeändert werden können, endlich eine Tagreise für Protestanten nicht viel ist, welche nicht tägliche Religionsübung haben, so bin ich mit dem Einrathen der Kanzlei verstanden.

sejtette: „A jelenleg érvényes alapelvek mellett ezeken az embereken nem lehet segíteni”.¹⁴

Miután Mária Terézia változtatás nélkül elfogadta az államtanács javaslatát, a kancellárián Ürményi a királyi rendeletet megszerkesztve, még hozzá tette, hogy a glozsániak által a templomépítésre szerzett pénzt az adóba le kell foglalni, különös királyi kegyelemből azonban most az egyszer nem éri büntetés azokat, akik engedély nélkül gyűjtöttek.¹⁵

A fennálló vallásügyi rendszert, mint ebből a példából is kitűnik, az államtanácsosok egyáltalán nem ostromolták. Még ezek a művelt és a felvilágosodáshoz legközelebb álló, európai gondolkozású államférfiak is több-kevesebb fenntartással vagy éppen helyesléssel, de mindenképpen készségesen fejet hajtottak az uralkodó akarata előtt. Ha pedig az alsóbb hatóságok jelentéseiben olyasféle állításokkal találkozunk, mint amilyen az is volt, hogy a glozsániak mindössze egy napi útra vannak a legközelebbi protestáns templomtól, szívesen, sőt sietve adtak azoknak hitelt, és nem bolygatták, hogy helyesek-e a jelentések, vagy hogyan értendők állításaik. Mintha csak kerülni akarták volna az alkalmat, hogy lelkiismeretük nyugtalankodjék.

A magyar dicastenumok pedig, amelyek a kormányzás és közigazgatás élén állottak, őszinte meggyőződéssel vallották, hogy a vallásügyi rendszert változatlanul fenn kell tartani. A helytartótanács vallásügyi bizottságának állásfoglalása nem lehetett kétes, hiszen elnöke a primás volt, referensei pedig a klérusnak a tagjai; amit pedig ez a szűkebb bizottság megállapított, az az egész helytartótanács álláspontjává lett. Tagjai közt ugyanis nemcsak egyetlen protestáns sem akadt, hanem olyanról sem tudunk, aki külföldi egyetemen megfordult volna. A tanácsosok mind a nagyszombati egyetem jezsuita korszakában végezték tanulmányaikat; azok pedig, akikre a klerikális nevelés kevésbé hatott, még csak fogalmazók és titkárok voltak, mint Pászthory Sándor is, akit Mária Terézia kevéssel halála előtt, mint kiváló munkaerőt, rendelt fel a kancelláriára titkárnak.¹⁶

¹⁴ StR. 1691/1780.

¹⁵ M. kanc. 5364/1780.

¹⁶ M. kanc. 4390/1780. – (Jellemző, hogy amíg József egész életében elgedetlen volt tisztviselői s általában a hivatalos gépezet munkájával, úgy anyyira, hogy még a fizetés egyrésznének megvonásával is fenyegetőzött, addig anyja őszintén kedvelte a régi hagyományokat őrző bürokráciát. Így nem sokkal halála előtt rendkívüli elismerését fejezve ki a kancellária munkája iránt, fizetés-emelést engedélyezett néhány tanácsosnak, „als ein merckmahl meiner zufriedenheit über die so wichtige als nuzliche Verhandlungen deren geschafften die durch des canzler eyffer als auswahl deren subjectis und des vice canzler mit unter-

Itt a kancellárián az udvari tanácsosok buzgalomban nem maradtak el a pozsonyiak mögött. Bizonyos szelidebb hajlam el nem vitatható ugyan tőlük, ez azonban alig volt egyéb, mint annak a distanciának a következménye, amelyet a két főváros közt húzódó országhatár jelképezett és csak a különösen kirívó esetekben érvényesült. Tehát, amikor a helytartótanács a veszprémmegyei Tés falu evangélikusaitól elvétette a templom gyanánt használt épületet – ennek értékét, 97 forint $77\frac{5}{6}$ krajcárt, mivel a protestánsok vonakodtak az összeget átvenni, adótörlesztésre fordította, – a tanítót pedig el akarta mozdítani, hogy így a gyermekek a katolikus iskolába kényszerüljenek járni, a kancellária a mester ideiglenes meghagyása mellett foglalt állást. A 109 katolikus házaspárral szemben a 92 protestáns családot ugyanis még elég soknak találta s tekintettel akart lenni arra is, hogy az evangélikusok tanítótartási gyakorlata nem vonható kétségbe. Azonban nem mulasztotta el kijelenteni, hogy engedélye csak ideiglenes, mert ha másik tanító alkalmazására kerül a sor, akkor újabb vizsgálat alapján fog dönteni, hogy az evangélikusok száma indokolja-e továbbra a külön iskolát, és nem elég-e a faluban egyedül a katolikus tanító.¹⁷ A méltányosság tehát valóban nem befolyásolta azt a meggyőződést, hogy a vallásügyi rendszernek feltétlenül érvényben kell maradnia.

Az a tanácsos, aki József trónraléptekor a kancellárián a vallásügyeket referálta, Ürményi József, elvitázhatatlanul a legműveltebb és legkiválóbb volt valamennyi kollégája közt. Kivételes tehetsége egy későbbi uralkodó kegyének elvesztése ellenére is, amelyet ő a megsemmisülésnek érzett,¹⁸ az országbírói méltóságba emelte, de már ekkor, 1780-ban megkülönböztetett tekintélyt biztosított számára. Oly ragyogó sikerek kísérték eddigi működését, mint a magyar közoktatásügy megszervezése, amivel Mária Terézia személyes jóindulatát nyerte

stützung zu meinen grösten Vergnügen sind mit einigkeit bis hieher geführt worden zu welcher auch kunfftig auch erwarte und das einzige mittel ist was standhaffts guttes zu thun mein dienst zu befördern und meine gnaden zu verdienen". (Sk. rezolúciója: m. kanc. 1914/1780.)

¹⁷ „... verum ubi is mutaretur atque de novo ludimagistro introducendo ageretur, attunc repraesentato rursum pro tunc reperiendorum acatholicorum numero, compertisque quibusvis circumstantiis ulteriorem resolutionem expetendam esse, an pro inoalis Augustanae confessioni addictis ultro quoque distinctus ludimagister admittendus vel pro ratione imminuti eorundem numeri iidem ad ludimagistrum catholicum inviandi sint." (M. kanc. 4463/1780. – Az előterjesztést egyébként Mária Terézia nem bocsátotta az államtanács elé, hanem közvetlenül intézte el „Placet”-jével.)

¹⁸ Domanovszky S.: Ürményi József perszonális kegyvesztése. Klebelsberg-emlékkönyv. Budapest, 1925. 535. l.

meg. A felvilágosult állam kultúrpolitikájának az új idők szellemében való szolgálata, sőt magyar vonatkozásban irányítása nem akadályozta meg abban, hogy vallási kérdésekben hallani se akarjon változsról. A jezsuiták tanítványa volt s a rend büszke lehetett iskolájának hatására. Ez a nagy tudású, szisztematikusan gondolkozó, törhetetlen energiájú ember, akit tehetségénél nem kisebb becsvágy fűtött, Mária Terézia vallásügyi rendszere mellett mindaddig kitartott, amíg csak volt remény annak fenntartására. II. Lipót veséjéig belelátott, amikor úgy jellemezte 1791-ben, hogy a legnagyobb magyar talentum és tehetség, az országot kitűnően ismeri, de állhatatlan, mert elveit a szerint változtatja, amint kívánják tőle.¹⁹ Milyen mélynek kellett hát meggyőződésének lennie, hogy Mária Terézia vallásügyi rendszere az igazi, egyedül elképzelhető, ha még ő, az ambiciózus tanácsos, pályájának alig a kezdetén, sem sietett József tolerancia-politikájának szolgálatára és nem volt hajlandó elismerni, hogy a felvilágosodás szellemének vallási vonatkozásokban is érvényesülnie kell, hanem régi felfogásához ragaszkodva, meg akarta gátolni az új idők fenyegető bekövetkezését és ellenállásával szinte kockára tette uralkodója jóindulatát!

Nem egyedül a glozsániak esetében hangsúlyozta ugyanis, hogy a régi rendszert érintetlenül fenn kell tartani. Ezt a meggyőződését ismételtelen előadta korábban is, sőt – mint látni fogjuk – később is egy ideig, mintha csak elvi álláspontjának gyakori kifejtésétől a változás elodázását remélte volna. 1779 legvégén, amikor baranyamegyei evangélikusok a vallásgyakorlat engedélyezését kérték, elutasító javaslatát a törvényekre és királyi rezolúciókra hivatkozva tette meg. „Ezekről – mondotta – nagyon veszedelmes volna csak egy ujnyira

¹⁹ Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Budapest, 1926. 435. l. – Szimulékonyására jellemző, hogy az idők fordultával a szabadkőművesség gondolatával is kezdett megbarátkozni; igaz, jó sokára, amikor mások már hátat fordítottak a páholyoknak. A skót fokon dolgozók – név szerint Aigner, Mahlern, Mayerhoffer, Festetics Antal, Liedemann, Pauler, Bikessy – 1794 nov. 27-i tanácskozási jegyzőkönyvében olvassuk ezt a feljegyzést: „Seine Excellenz der Personal haben seit längerer Zeit sich gegen einige Brüder geäußert: Er wünsche unter die Freymaurer aufgenommen zu werden; man hatte diese Äusserung als vorübergehend betrachtet und gar keine Rücksicht darauf genommen. Izt, wo derselbe neuerdings wieder von dieser Sache zu reden anfängt, fragt es sich darum, wie man sich verhalten soll, wenn er mit einem, Bruder sich näher einlassen sollte und die Aufnahme neuerdings förmlich verlangte. – Man muss in diesem Fall sich bemühen Sr. Exc., ohne auf die Aufnahme aufzutragen, von der Freimaurerei richtige Begriffe bezubringen; man muss trachten, wenn vielleicht jemand demselben etwas zum Nachteil unserer Verbindung gesagt haben könnte, dasselbe zu widerlegen, alles übrige aber der Zeit und den Umständen überlassen”. Festetics-levéltár, Dég. Szabadkőműves iratok, 63. k.

is eltérni és rendkívül szükséges, hogy a béke és a köznyugalom, amelyet már annyi év óta ez a vallásügyi rendszer a katolikus vallás nagy előnyére biztosít, ne zavartassák meg e rendszer szigorúságának bármily okból való egyhítésével”.²⁰ Ha ez volt a legszélesebb látókörű tanácsos véleménye, társai még kevésbé nyilvánítottak szabadabb felfogást. Egyébként is a hagyományos kancelláriai ügymenet szellemében a referens szokta megszabni az egész testület elhatározását. Ürményi, a vallásügyi előadó meggyőződése így a kancellária hivatalos állásfoglalását is jelentette, amely tehát a lényeget illetően nem maradt el határozottságban és hajlíthatatlanságban a helytartótanácsé mögött.

A kezdeményezés az uralkodó tanácsadói köréből tehát nem indulhatott ki. József legszemélyesebb elhatározásának volt itt döntő szerepe. Mint arról a következő tények világosan tanúskodnak.

„... valde enim periculosum foret ab his vel latum unguem recedere, interestque plurimum, ne pax et tranquillitas publica, quae a tot iam aimis penes hocce religionarium systema cum magno religionis orthodoxae incremento consistit, laxato quaque ratione eiusdem rigore quadamtenus turbetur”. M. kanc. 87/1780. (StR. 50/1780.)